

УДК 316.334.55:314.727.2(477.7)

В.О. ЧОРНА

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ ПОКРАЩЕННЯ

Розглянуто основні ознаки демографічної ситуації в Україні та на регіональному рівні (на прикладі південних областей). Визначено основні чинники, які спричиняють погіршення демографічної ситуації, шляхи й засоби впливу на демографічні та міграційні процеси як на державному, так і на регіональному рівнях.

Ключові слова: демографічна ситуація, соціальні механізми, міграційна політика, сільське населення.

Сучасна демографічна ситуація, яка склалася в Україні в цілому, в усіх її регіонах визначається як критична, така, що здатна загрожувати національній безпеці, соціально-економічній і суспільній стабільності країни.

За своїм характером і сутністю демографічна ситуація є складним багатоаспектним явищем, в основі якого лежить сукупність соціально-економічних, медико-біологічних, екологічних, психологічних чинників, котрі формують основні тенденції демографічних процесів, демографічну поведінку та демографічну установку людей. Передумови сучасних демографічних процесів були закладені ще у 60–70-ті рр. ХХ ст., а найбільш негативні тенденції цих процесів набули прискореного розвитку в умовах економічної кризи 90-х рр. ХХ ст. Результатом чого стало практичне вичерпання на початку 2000-х рр. потенціалу відтворення народонаселення України, який створювався за рахунок демографічного накопичення попередніх поколінь.

Міграційна ситуація та міграційна поведінка людей є одним із загальних індикаторів проблем соціально-економічного розвитку як країни в цілому, так і окремих регіонів.

Демографічна ситуація, яка склалася в Одеській, Миколаївській, Херсонській областях, в основних рисах зберігає тенденції розвитку демографічних процесів в інших регіонах та в Україні в цілому і характеризується такими рисами:

- збереження депопуляції населення та постійне зниження потенціалу для його відтворення;
- високий рівень смертності та збереження тенденції до його зростання;
- невисока середня тривалість життя;

- старіння населення за рахунок збільшення частини осіб пенсійного віку та формування регресивної вікової структури населення;
- високий рівень дитячої смертності у віці до одного року;
- збереження тенденції зростання рівня народжуваності, яка все ж таки у найближчій перспективі не зможе суттєво впливати на процеси природного зменшення населення;
- суттєва внутрішньорегіональна диференціація демографічної ситуації між приморськими містами та приміською зоною Одеси, Миколаєва, Херсона та периферійними континентальними адміністративними районами.

Водночас слід відзначити, якщо демографічні процеси, які відбуваються в Миколаївській та Херсонській областях є типовими для більшості регіонів України, то в Одеській області формуються демографічні процеси, котрі вирізняють її серед інших обласних регіонів. Зокрема, це стосується, насамперед, міграційної ситуації.

Демографічна ситуація в Одеській області. В масштабі України Одеська область виділяється найменшими темпами загального скорочення населення в умовах, коли від'ємний природний приріст (–5,0%) суттєво компенсується міграційним приростом населення. Одеська область характеризується найбільшою територіальною контрастністю та поляризованістю як демографічного, так і соціально-економічного розвитку [11, с. 56].

Порівняно із сусідніми областями, Одеська область відзначається відносно вищим рівнем народжуваності як для міського, так і сільського населення. У двох містах Одеської області навіть зберігається природний приріст населення (м. Теплодар та м. Южне, відповідно 6,8 та 1,4 особи на 1000 жителів). У 2010 р. – на початку 2011 р. в області зберігалася позитивна тенденція зростання народжуваності, але й зберігається тенденція зростання рівня смертності. Рівень народжуваності значно відрізняється в районах області: від 8,2% (Котовський район) до 17,4% (Миколаївський район). Рівень смертності в області коливався від 4,8% (м. Теплодар) до 29,6% (Балтський район). До особливостей демографічної ситуації в області слід віднести суттєвий в масштабі України міграційний приріст, в першу чергу, за рахунок міждержавної міграції. За умов збереження такої ситуації є вірогідність, що найближчим часом міграційний приріст зможе нейтралізувати природне зменшення населення. Так, міграційний приріст зафіксовано у дев'яти районах і містах обласного значення області, і найбільший його рівень спостерігався у м. Іллічівськ (25,8%), м. Одеса (16,5%) та м. Теплодар (4,8 %) [11, с. 60–65].

Водночас у 24 районах та інших містах обласного значення відбувається міграційне скорочення населення, рівень якого був найбільшим у Ананьївському (22,8%), Миколаївському (21,5%) та Біляївському (13,7%) районах. Вищим від середнього по Україні в Одеській області є рівень дитячої смертності (до одного року) [11, с. 19].

Демографічна ситуація в Миколаївській області. Основними чинниками зменшення чисельності населення області продовжує

залишатися природне (-6,4%) та механічне скорочення (-0,5%). У 2010 р. – на початку 2011 р. спостерігається незначне зростання рівня народжуваності. У 2010 р. смертність в області порівняно з 2006 р. збільшилась з 15,9 до 16,6 осіб на 1000 жителів. Природний приріст населення спостерігається в області лише в м. Южноукраїнськ (1,1%). Рівень народжуваності в області знаходиться в межах від 8,7% (м. Миколаїв) до 12,9% (Жовтневий район), рівень смертності відповідно від 8,1% (м. Южноукраїнськ) до 22,2% (Казанківський район) [7, с. 426].

Механічний приріст населення спостерігався лише в містах Миколаїв, Первомайськ, Южноукраїнськ. Причому для області характерним також є міграційний приріст за рахунок зовнішньої міграції.

Демографічна ситуація в Херсонській області залишається найбільш складною і відносно однорідною. Для області характерним залишається природне (-5,9%) та механічне (-2,7%) зменшення населення. В області немає районів або міст, де б спостерігався природний приріст населення. Рівень народжуваності в області знаходиться в межах від 9,2% (Верхньорогачицький район) до 13,0% (Чаплинський район), рівень смертності відповідно від 14,9% (м. Херсон) до 21,2% (Верхньорогачицький район) [10, с. 71].

До загальних особливостей демографічної ситуації в південних областях слід віднести територіальну поляризацію, за якою в приморській смузі спостерігається відносно краща демографічна ситуація, тоді як на північних периферійних районах, де переважає сільське населення, демографічна ситуація є найбільш напруженою. За тривалістю життя населення в південних областях схожа ситуація. Середня тривалість життя населення в цьому регіоні дещо нижча, ніж в середньому по Україні. Відносно гірша демографічна ситуація склалася в Херсонській області порівняно з Миколаївською й Одеською. Найвищий рівень дитячої смертності відзначається в Одеській області, тут він дещо вищий, ніж в середньому по Україні.

Серед основних чинників, які ускладнюють демографічну ситуацію як на регіональному, так і державному рівнях, необхідно зазначити такі:

1. Зниження життєвого рівня переважної більшості населення внаслідок тривалого існування в Україні економічно необґрунтованої оплати праці, заниження вартості праці, існування диспропорцій розмірів заробітної плати, відсутність умов для формування середнього класу (неможливість забезпечити гідний рівень добробуту особі, яка за своїм кваліфікаційним та освітнім рівнем у розвинутих країнах становить основу середнього класу).

2. Із наведеного випливає, що в Україні зберігається тенденція, коли сім'ї з двома дітьми частіше потрапляють до категорії малозабезпечених і бідних. Фактично до категорії бідних потрапляє більшість сімей з дітьми, які працюють у бюджетній сфері, навіть за умов, коли працюють обоє батьків.

3. Масова зовнішня трудова міграція населення репродуктивного віку, як наслідок – відкладення народження дітей, еміграція, руйнування сімей, штучне сирітство та ін.

4. Суттєве погіршення протягом 1990–2000-х рр. якісного складу населення та якості демографічного потенціалу і людського капіталу (масова зовнішня трудова міграція українців репродуктивного віку, еміграція науковців; зростання рівня захворюваності, кількості народжених дітей з вадами розвитку, ВІЛ-інфікованих).

5. Невирішеність і накопичення екологічних проблем, що суттєво впливає на рівень смертності та захворюваності, якісні ознаки рівня здоров'я нових поколінь. За експертними оцінками, близько 20% смертей в Україні пов'язані з негативним впливом забрудненого середовища.

6. Соціально-психологічні умови виховання молоді, зокрема, активна реклама та пропаганда спиртних і слабоалкогольних напоїв, поширення негативних стереотипів поведінки, підлітковий і дитячий алкоголізм (за оцінками експертів, близько 40% осіб віком 15–16 років регулярно вживають алкогольні напої), наркоманія, недоступність для малозабезпечених верств населення закладів спорту, культури, ідеологічний вакуум [6].

7. Фактично за роки незалежності в Україні зруйнована система доступного дошкільного, спортивного, позашкільного культурно-освітнього виховання. Так, за оцінками експертів, частка населених пунктів, що мають дошкільні заклади в Одеській області становить 31%, Миколаївській області – 35,4%, Херсонській області – 38,9%; школи – 54%, 50,6%, 56,6% відповідно; клуби та будинки культури – 58,2%, 44,7%, 37,0% відповідно. З метою забезпечення рівного доступу дітей дошкільного віку до якісної освіти у 2007 р. у Миколаївській області відкрито 15 дитячих садків (з них 14 – в сільській місцевості), які до цього не працювали тривалий час. Відновлено функціонування шести дитячих садків, які до цього тривалий час не працювали (без зняття з Державного реєстру) [7, с. 45].

8. Невідповідний потребам сучасний стан регіональної системи охорони здоров'я, фінансова та територіальна недоступність і низька якість медичного обслуговування в сільській місцевості. Протягом останніх років кількість лікарень в Одеській області зменшилась на 34,5%, Миколаївській області – на 11,5%, Херсонській області – на 33,3 %. Найбільш складна ситуація з медичним обслуговуванням у сільській місцевості [8, с. 159].

Отже, аналіз демографічної ситуації в Україні в цілому свідчить, що для ефективного і результативного впливу на ситуацію необхідно застосовувати принцип комплексного підходу на основі конкретизації заходів державної демографічної політики, які докорінно змінили б негативні передумови розвитку демографічних процесів за основними напрямками впливу на демографічну ситуацію: економічні, соціальні, екологічні, медичні передумови та чинники. Модель адаптивної демографічної політики є

малоефективною, на разі актуальним є перехід до моделі активної превентивної політики з метою впливу на передумови виникнення демографічних процесів та явищ.

На державному та регіональному рівнях у сучасних умовах обмеженості фінансових і економічних можливостей прямого впливу на демографічні процеси найбільш доцільним є перегляд існуючих заходів демографічної політики та перехід до реалізації принципово нової концепції адресної демографічної політики та розробки системи адресних заходів щодо поліпшення демографічної ситуації для конкретних районів, міст, регіонів з урахуванням можливостей державного та місцевих бюджетів. У сучасних умовах необхідно забезпечити збереження виплати допомоги при народженні дитини, що на сьогодні є одним із засобів ефективного безпосереднього впливу на динаміку народжуваності. Паралельно необхідно забезпечити розробку концепції переходу до заміни цього інструменту системою заходів щодо адресної допомоги сім'ям з дітьми, підвищення їх соціальної захищеності, поліпшення умов життя, виховання, освіти дітей.

Стратегічні завдання регулювання демографічних процесів на державному рівні, які мають формувати загальні умови відтворення населення:

1. Формування довготермінової стратегії соціально-економічного розвитку України, регіональних програм соціально-економічного розвитку на основі прерогативи підвищення рівня якості життя населення, що має стати надалі основним критерієм визначення ефективності соціально-економічного розвитку України та її регіонів.

2. Підвищення рівня якості життя населення за напрямками: реформування системи оплати праці, поліпшення якості та доступності послуг сфери охорони здоров'я, відродження сфери дошкільної освіти і виховання, розвиток початкової, середньої та вищої освіти, розвиток соціальної інфраструктури й житлово-комунальної сфери. Розробка та реалізація цільових державних програм по покращенню стану здоров'я молоді. Розробка концепції податкового стимулювання та диференційованої податкової підтримки сімей з двома-трьома дітьми.

3. Запровадження селекційної імміграційної політики. Можливим є використання інструменту стимулювання повернення етнічних українців, які проживають у країнах СНД (розробка відповідної державної програми з наданням їм пільгового права отримання громадянства України, надання житла, соціального забезпечення та ін.). Формування державної стратегії міграційної політики.

4. Формування державної стратегії інформаційно-пропагандистського й ідеологічного забезпечення поширення основ здорового способу життя, інституту сім'ї, відповідної демографічної установки та поведінки, розробки і здійснення заходів з підвищення фізичної активності населення, розвитку спорту.

5. Створення національного демографічного реєстру за прикладом європейських країн з метою забезпечення можливості накопичення й аналізу інформації про демографічні процеси.

6. Формування державної стратегії екологічної політики на основі запровадження нової парадигми забезпечення стандартів якості середовища життєдіяльності населення.

7. Зміна парадигми стратегічного розвитку людського капіталу. Переорієнтація з регулювання кількісних показників на вирішення питань поліпшення якісних показників демографічного потенціалу країни.

Основні заходи та напрями щодо регулювання демографічних процесів на регіональному рівні:

– аналіз динаміки демографічних показників для запровадження найбільш адекватних варіантів регіональних і місцевих цільових програм поліпшення демографічної ситуації;

– дослідження сучасного стану та прогнозування розвитку демографічних процесів, відповідне уточнення та корегування регіональних стратегій соціально-економічного розвитку;

– забезпечення фінансування та ефективної реалізації вже існуючих регіональних цільових програм (наприклад “Діти Одещини”, “Шкільний автобус”, “Онкологія”, “Комплексна програма профілактики захворюваності на вірусний гепатит” (Одеська область), “Репродуктивне здоров’я населення Миколаївської області”, “Програми реконструкції та відновлення аварійно-небезпечних будівель дошкільних навчальних закладів сільської місцевості” (Миколаївська область); обласна цільова програма “Житло для молоді” (Миколаївська, Одеська, Херсонська область); обласна програма “Репродуктивне здоров’я населення Одеської області до 2015 року” та ін.);

– реалізація диференційованого підходу при визначенні заходів і засобів, спрямованих на поліпшення демографічної ситуації на рівні окремих районів, міст, змісту місцевих цільових програм.

Висновки. Досвід показує, що найбільш результативним засобом вирішення конкретних проблем регіонального розвитку сьогодні є запровадження практики розробки та реалізації місцевих і регіональних цільових програм з визначенням терміну їх реалізації та джерел фінансування передбачених заходів.

1. Розробка додаткових заходів цільових регіональних програм щодо профілактики та попередження інфекційних і соціально небезпечних хвороб (ВІЛ-інфекція, СНІД, туберкульоз, алкоголізм, наркоманія, онкозахворювання, захворювання на вірусний гепатит, сальмонельоз), поліпшення медичної допомоги хворим на гемофілію, попередження розповсюдження наркоманії, лікування серцево-судинних і судинно-мозкових захворювань та ін.

2. Для Одеської області розробка регіональної програми боротьби з нелегальною міграцією та реалізація пілотних проектів щодо легалізації нелегалів.

3. Збереження фінансування регіональних програм розвитку дитячо-юнацького спорту, розширення мережі районних дитячо-юнацьких спортивних шкіл та їх філій в сільській місцевості.

4. Забезпечення фінансування реалізації регіональних програм відродження зруйнованої в 90-х рр. XX ст. системи дошкільного виховання, насамперед, у сільській місцевості.

5. Запровадження нових форм соціального патронажу в сільській місцевості на основі використання ресурсів державної служби зайнятості, альтернативної військової служби, надання дистанційних медичних консультацій населенню сільської місцевості та віддалених районів (пілотний проект в Одеській області).

6. Формування систем регіонального аналізу та моніторингу демографічної ситуації як основи для запровадження диференційованого підходу в плануванні та прогнозуванні заходів у сфері відтворення демографічного потенціалу.

Список використаної літератури

1. Гаврилечко Ю. Трудові мігранти в Україні: виклик часу чи екзотика? / Ю. Гаврилечко // Праця і Закон. – 2009. – № 3. – С. 14–16.
2. Гайдуцький А.П. Масштаби доходів українських трудових мігрантів / А.П. Гайдуцький // Економіка та держава. – 2009. – № 2. – С. 96–99.
3. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ua/project>.
4. Зовнішні трудові міграції населення України / [за ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка]. – К. : РВПС України, 2002. – 206 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України Обласна програма “Репродуктивне здоров’я населення Одеської області до 2015 року” від 27.12.2006 р. № 1849. – 4 с.
6. Ростова Л. Трудовій міграції – цивілізоване обличчя / Л. Ростова // Профспілки України. – 2010. – № 5. – С. 10–11.
7. Статистичний збірник “Міста та райони Миколаївської області у 2010 році”. – 516 с.
8. “Статистичний щорічник Миколаївської області за 2011 рік”. – 640 с.
9. Статистичний збірник “Статистичний щорічник Херсонської області за 2011 рік”. – 500 с.
10. Статистичний бюлетень “Економічне і соціальне становище Херсонської області”. – 140 с.
11. Статистичний щорічник Одеської області за 2011 рік. – 180 с.

Чёрная В.А. Демографическая ситуация в южном регионе Украины: особенности и пути улучшения

Рассмотрены основные признаки демографической ситуации в Украине и на региональном уровне (на примере южных областей). Определены основные факторы, которые ухудшают демографическую ситуацию. Предложены пути и средства влияния на демографические и миграционные процессы как на государственном, так и на региональном уровнях.

Ключевые слова: демографическая ситуация, социальные механизмы, миграционная политика, сельское население.

Chorna V. The demographic situation in the southern region of Ukraine: features and ways to improve

The basic signs of demographic situation are considered in Ukraine and at regional level (on the example of the South areas). Basic factors which are instrumental in worsening of demographic situation and way and mean of influence on demographic and migratory processes as on state so on regional levels are certain.

Key words: *demographic situation, social mechanisms, migratory policy, rural population.*